

ט. ראשי הפרקים לתשובת הרמב"ם

וכאשר ראיתי הדבר הזה המפליא, אשר הוא חולי העיניים, שמתני ידי לקבץ סמים (לרפואה) ובשמים ראש מספרי הקדמונים, אעשה מהם סם מועיל למחלה ההיא, וארפאה בה בעזרת ה'.

וראיתי לחלק דברי בזה העניין לחמישה עניינים:

העניין הראשון - בחלוקת המצוות בעת האונס (=באילו מצוות ובאילו מקרים אדם צריך להיהרג ולא לעבור ובאילו לעבור ולא להיהרג);

העניין השני - בגבול חילול השם ועונשו (=מהו חילול השם וקידוש השם וחומרת מצוות אלו);

העניין השלישי - במדרגת הנהרגים על קידוש השם והאנוסים באונס השמד (=היחס למי שמסר נפשו ולמי שלא קיים המצווה ולא מסר נפשו);

העניין הרביעי - בעניין הזה מכללות השמדות (כפי שיבואר, הרמב"ם רואה את השמד שהיה בימיו שונה משמדות אחרים שהיו בימי בית שני) ומה ראוי לאדם לעשות בו (=הדרכה מעשית);

העניין החמישי - בסיפור, איך יאות לאדם שישמור בזה השמד (=הדרכה מעשית למי שלא עמד בניסיון), המקום יבטלהו! אמן!

י. העניין הראשון - בחלוקת המצוות בשעת האונס לשלושה כללים מהמצוות

והם:

א. עבודה זרה, וגילוי עריות, ושפיכות דמים. הדין בהן הוא שכל זמן שיאנס על אחת מהן - הוא מצווה שיהרג ואל יעבור בכל זמן ובכל מקום ועל איזה עניין שיהיה. אמנם אמרי "בכל זמן", רצוני לומר בין בשעת השמד ובין שלא בשעת השמד; ואמרי "בכל מקום", רצוני לומר בין בצניעות בין בפרהסיא; ואמרי "על איזה עניין", רצוני לומר בין נתכוון (הגורי) להעבירו (על הדת) בין שלא נתכוון להעבירו - יהרג ואל יעבור.

ב. ושאר המצוות כולן מלבד אלו השלוש, אם אנסו עליהן אונס, יביט: אם להנאת עצמו נתכוון (האנס) - יעבור ואל יהרג, בין בשעת השמד בין שלא בשעת השמד, בין בסתר בין בפרהסיא. וראיה לדבר זה בפרק "בן סורר ומורה" (סנהדרין עד, ב): "והא אסתר פרהסיא הואי?" אמרו: "אסתר קרקע עולם היא! רבא אמר: הנאת עצמו שאני!" וקיימא לן הלכה כרבא. אם כן הנה נתבאר לך, שכל זמן שנתכוון להנאת עצמו - יעבור ואל יהרג אפילו בפרהסיא ובשעת השמד.

ג. ואם נתכוון להעבירו (על הדת) - יביט כמו כן, אם היתה העת ההיא שעת השמד -

מסלול 1: יום ה, יז סיון	מסלול 3: יום ב, יח סיון
מסלול 2: יום א, יט סיון	מסלול 4: יום ג, יז סיון

יהרג ואל יעבור, בין בצנעה בין בגלוי.

ואם היתה שלא בשעת השמד, אם היה בסתר - יעבור ואל יהרג, ואם היה בפרהסיא - יהרג ואל יעבור.

וזה תורף לשונם בעניין זה (שם): "כי אתא רבין אמר רבי יוחנן: אפילו שלא בשעת השמד, לא אמרו אלא בצנעא אבל בפרהסיא - אפילו מצוה קלה לא יעבור מדרבנן". וכך אמרו: "מאי מצווה קלה? אפילו לשינויי ערקתא דמסאנא"¹¹.

ואמנם "פרהסיא" - רצוני לומר: עשרה מישראל. וכך אמרו (שם): "אין פרהסיא פחות מעשרה וכולם מישראל".

יא. העניין השני¹² בגבול חילול השם (בעניינים

אחרים שאינם באונס על מצוות) ועונשו

חלוק יחלק (העניין השני) לשני חלקים: כללי (=לכלל הציבור) ופרטי (=לתלמידי חכמים).

הערות - ילמד עניים דרכו

11 מדברי הרמב"ם כאן ובהל' יסודי התורה ה,ג "אפילו על אחת משאר מצוות", נראה שדווקא מצווה מהתורה או מדרבנן, אבל לא מנהג. וזה כפירוש הרי"ף שפירש: "ערקתא דמסאנא - רצועות עור, שהן לבוש ישראל ואסור להידמות לגויים עובדי עבודה זרה בלבושם". אולם רש"י פירש: "ערקתא דמסאנא - שרוך הנעל, שאם דרך הנכרים לקשור כך ודרך ישראל בעניין אחר, כגון שיש צד יהדות בדבר ודרך ישראל להיות צנועים אפילו שינוי זה שאין כאן מצווה אלא מנהג בעלמא יקדש את השם בפני חבריו ישראל". ועיין ש"ך יו"ד קנז,ה.

12 הרמב"ם כאן מפצל בין "יהרג ואל יעבור" של שלוש העבירות החמורות, שהטעם משום חומרתן, לבין "יהרג ואל יעבור" בשאר מצוות כשמתכוון להעבירו על הדת בזמן שמד או בפרהסיא - שזה נובע ממצוות קידוש השם, ו"ונקדשתי". וכן שיטת הרמב"ן (במלחמות לסנהדרין יח,ב בדפי הרי"ף) ורבים מהראשונים. אולם דעת בעל המאור שגם שלוש העבירות עניינן משום חילול השם שבהן, ולכן אם הגוי עושה להנאת עצמו - לדעת בעל המאור לא יהרג. (ובעצם התפיסה שגם בשלוש העבירות יש חילול השם - כן משמע קצת מהרמב"ם בהל' יסודי התורה פרק ה באופן סידור הרמב"ם את הדברים שם. וכן לקמן ב"עניין השלישי" כתב: "בכל מקום שאמרו בו חכמינו וזכרונם לברכה 'יהרג ואל יעבור', אם יהרג - כבר קידש את השם", משמע אפילו בשלוש העבירות. למרות זאת דעת הרמב"ם שבשלוש העבירות נהרג בכל מקרה. וההסבר ברמב"ם לענ"ד שיש קידוש השם שהוא הפרסום לאחרים, וזה החובה בשאר עבירות, ויש קידוש השם שנובע מהיחס האישי של האדם לבוראו ולמצוותיו, וזה שייך בשלוש העבירות.) ודעת השאלתות שגילוי עריות ושפיכות דמים אינם מפני חומרת החטא אלא מפני הפגיעה הקשה באחר (ונפק"מ שאם האשה מסכימה - יעבור ואל יהרג. וגם עליו חלקו רוב הראשונים, כנ"ל). ויש נפק"מ בין השיטות, והכרעת הפוסקים בשו"ע יו"ד סי' קנז.

מצוות קידוש השם - עיקרה בפרהסיא. חז"ל בסנהדרין עד,ב דרשו על הפסוק "ונקדשתי בתוך בני ישראל" שאין זה פחות מעשרה. וכן כתב הרמב"ם בספר המצוות מ"ע ט: "היא שציונו לקדש השם... ועניין זאת המצוה אשר אנחנו מצווים לפרסם האמונה הזאת האמתית בעולם... כמו שעשו חנניה מישאל ועזריה בזמן נבוכדנצר הרשע כשגזר להשתחות לצלם והשתחו כל העמים וישראל בכלל ולא היה שם מקדש שם שמים והיתה בזה חרפה גדולה על ישראל שנעדרה המצווה הזאת

מסלול 1: יום ה, יז סיון
מסלול 2: יום א, יט סיון
מסלול 3: יום ב, יח סיון
מסלול 4: יום ג, יז סיון

האחד מהם (=עובר עבירה מתוך זלזול במצוות ה') - שיעשה אחד מבני אדם עבירה להכעיס, לא יעשנה לתענוג או ערבות שימצא במעשה ההוא, אלא להיותה קל ונבזה בעיניו - הנה זה כבר חילל את השם. והוא אמרו יתברך (ויקרא יט, יב): "ולא תִשְׁבְּעוּ בְשֵׁמִי לְשָׁקֶר", וזה מעשה אין שום תענוג והנאה נמצא בו, ואם עשה אותו בפרהסיא - הוא מחלל שם שמים בפרהסיא. וכבר ביארנו שכל מקום שנאמר "פרהסיא" רצוני לומר עשרה מישראל.

והשני (=התנהגות לא נאותה הגורמת לרינון הבריות) - שישתדל האדם מעצמו שלא יתקן פעולותיו הגשמיות עד שיגלו אצל ההמון ממנו סיפורים מגונים מאוד, ואף על פי שלא עשה עבירה - כבר חילל את השם. מפני שראוי לאדם שישמור מפני אדם מעבירות, כמו שישמור מה שיש בינו ובין בוראו, כמו שאמר יתברך (במדבר לב, כב): "וְהִיִּיתֶם נִקְיִים מֵה' וּמִיִּשְׁרָאֵל", וכך אמרו (יומא פו, א): "רב נחמן בר יצחק אמר: כגון דאמרי אינשי: שרי ליה מריה לפלניא (=ימחול ה' לפלוני מעשיו)"! ואמרו עוד: כגון שחבריו בושים משמועתו.

והפרטי יחלק לשני חלקים: האחד (=חוסר דקדוק של חכם בענייני מצוות) - שיעשה איש חכם מעשה שהוא מותר לכל אדם, אלא שאיש כמוהו אינו ראוי לעשות כמעשהו,

הערות - ילמד ענויים דרכו

מכולם ולא היה שם מקיים אותה אבל פחדו הכל ולא נצטוותה מצווה זו אלא למעמד הגדול שהוא שפחד ממנו העולם כולו והיה בו ראוי שיפורסם הייחוד ויגלה ברבים בעת ההיא. ויעד ה' על ידי ישעיה שלא תשלם חרפת ישראל בעדות ההיא ושייראו בהם ילדים בעת ההיא הקשה לא יפחידם המוות וימסרו נפשם ויפרסמו ויחזקו האמונה ויקדשו את השם ברבים, כמו שציוונו יתעלה על ידי משה רבנו... ולשון ספרא: על מנת כך הוצאתי אתכם מארץ מצרים על מנת שתקדשו שמי ברבים". אולם בזמן גזרת שמד מצוות קידוש השם היא אפילו בצנעה, כדי שלא ירגילו הגויים את ישראל לעבור בצנעה ובכך יחלישו את לבם לעמוד וליהרג על פרהסיא (רש"י בסנהדרין שם ד"ה אפילו. ועל כן אם מכוון הגוי להנאת עצמו אפילו בשעת שמד יעבור ולא יהרג, וכן כתב בד"ה ליקטול, וכדברי הרמב"ם כאן באיגרת. וכן כתבו הב"י והט"ז (י"ד קנז, ג) בשם הר"ן ביומא והנמו"י בסנהדרין. ונכל זה דלא כב"ח (שם ס"ק ג) שהבין שהחשש הוא שישראל יתרגלו, ואם כן בשעת שמד אפילו הגוי עושה להנאת עצמו אסור.]

הסבר זה מבאר הלכה אחרת ברמב"ם בהל' יסודי התורה ה,ה שאם גויים דרשו שימסרו להם אדם אחד (לא מסוים) ואם לא - יהרגו כולם, הרי שיהרגו ולא ימסרו. והקשה הרמ"ך מה ההיגיון בכך? אולם לפי הנ"ל י"ל שגם כאן מתגלה כוונה נסתרת של המלכות: הם אינם מחפשים משהו מסוים! יש להם רק רצון אחד - להרוג יהודים! אלא שאם הם ינסו להרוג את כולם תהיה התנגדות חזקה. לכן הם מתחמכים לדרוש אחד בלבד כדי שנסכים - מחשש שיהרגו כולם, ואז יבקשו עוד אחד ועוד אחד, ולאט לאט ישברו את כוח העמידה של ישראל כנגדם, ויחלשו הלבבות ולא יוכלו להתנגד לרצח. נוסף על כך, הם מרוויחים את שבירת האחדות במחנה ישראל כי כל אחד ינסה לגרום שהוא לא יישלח אלא חברו. נמצא שדווקא מסירת האחד תביא להריגת כולם. תשובת התורה: "יהרגו כולם ואל ימסרו נפש מישראל!" כוח העמידה באחדות של כולם יחד הוא שיפר את מזימת הצוררים. ואכן ראינו בשואה שהנאצים ימ"ש הרגילו את ישראל למסור לגויים מספר קטן של יהודים כדי להציל הרבה, וכך לאט לאט חיסלו גטאות שלמים.

מסלול 1: יום ה, זי סיון
מסלול 2: יום א, יט סיון
מסלול 3: יום ב, יח סיון
מסלול 4: יום ג, יז סיון

מפני שהוא ידוע במעשה חסד, והוא מבוקש ממנו יותר מזולתו - וזה כבר חילל את השם. וזה מאמר רב בגבול חילול השם (יומא פו, א): "כגון אנא דשקילנא בשרא מטבחא ולא יהיבנא דמי לאלתר", כלומר שאדם כמוהו לא היה ראוי לו שייקח דבר עד שיתן דמיו תכף שהוא לוקח ולא יאחר, אף על פי שזה המעשה מותר לכל בני אדם. וכמו כן מאמר רבי יוחנן (שם): "כגון אנא דמסגינא ארבע אמות בלא תפילין ובלא תורה", עניין זה שאדם כמוהו לא היה ראוי לו שיעשה זה, ובכל התלמוד: "אדם חשוב שאני!".

והשני (=חכם שמידותיו מקולקלות) - שיהיה אדם חכם מתנהג עם בני אדם הנהגה פחותה וכעורה במקחו ובממכרו ובמשאו ובמתנו, ויקבל בני אדם בכעס ובביזיון, ולא תהיה דעתו מעורבת עם הבריות, ולא יהיה עם בני אדם מתנהג במידות יקרות והגונות - הנה זה כבר חילל את השם. וכן אמרו עליהם השלום (שם): "בזמן שאדם קורא ושונה ואין נושא ונותן באמונה ואין דיבורו בנחת עם הבריות מה הבריות אומרות עליו? אוי לו לפלוני שלמד תורה!".

ולולי פחדתי מהאריכות והיציאה מכוונת דברינו פה, הייתי מבאר לך איך ראוי לאדם שיתנהג עם בני אדם, ואיך יאות שיהיו כל פעולותיו וכל דבריו וקבלותיו לבני אדם כולם, עד שישבחהו כל מי שידבר עמו או יתערב בו, ומה עניין אמרם "נושא ונותן באמונה", ומה עניין דיבורו "שיהיה בנחת עם הבריות", ואולם לא יספיק בזה אלא חיבור גדול¹³. ואשוב לעניין דברי.

וקדושת השם - היא הפך חילול השם. וזה שהאדם כשיעשה מצווה מן המצוות ולא יערב עמהן כוונה מן הכוונות אלא אהבת ה' יתעלה ועבודתו לבד - הנה הוא קידש את השם ברבים.

וכמו כן אם ישמעו ממנו שמועות טובות - קידש את השם, כמו שאמרו (שם): "בזמן שאדם קורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים ומשאו ומתנו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו? ראו כמה נאים דרכיו! כמה מתוקנים מעשיו! עליו הכתוב אומר (ישעיהו מט, ג): 'ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר'". וכמו כן אדם גדול כשימנע עצמו מן העניינים שהם מכוערים - קידש את השם, כמו שאמר (משלי ד, כד): "ולזנות שפתיים הרחק מןך".

יב. חומרת חילול השם

וחילול השם הוא עוון גדול¹⁴, ייענש בו שוגג (=מתרשל) כמזיד, כמו שאמרו עליהם השלום (אבות ד, ד): "אחד שוגג ואחד מזיד בחילול השם".

הערות - ילמד ענוים דרכו

- 13 עיין בהל' דעות, בפרט בפרק ה. ושם סיים הרמב"ם דבריו: "ואדם שעושה כל המעשים האלו וכיוצא בהן עליו הכתוב אומר: 'ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר'".
- 14 כל המצוות בטלות מול מצוות "וחי בהם". אולם מצוות "וחי בהם" בטלה מול מצוות "ונקדשתי"

מסלול 1: יום ה, יז סיון	מסלול 3: יום ב, יח סיון
מסלול 2: יום א, יט סיון	מסלול 4: יום ג, יז סיון

וכל העוונות יאריכו לאדם עליהם, חוץ מחילול השם שאין מאריכים לו, וכך אמרו (קידושין מ,א): "אין מקיפים לחילול השם". מאי "אין מקיפים"? אין עושים לו כחווני המקיף, כלומר שיפרעו ממנו מעט.

וכל המחלל שם שמים בינו לבין עצמו - הקדוש ברוך הוא נפרע ממנו בגלוי, כמו שאמרו שם: "כל המחלל שם שמים בסתר נפרעים ממנו בגלוי".

והעניין הזה יתר מכל העוונות, ואין יום הכיפורים ולא ייסורים ולא תשובה מכפרים, אלא כולם תולים ומיתה מכפרת, כמו שאמרו זכרונם לברכה (יומא פו,א): "מי שיש בידו חילול השם, אין כוח בתשובה ולא ביום הכפורים לכפר ולא בייסורים למרק, אלא כולם תולים ומיתה מכפרת, שנאמר (ישעיהו כב,יד): 'וְנִגְלָה בְּאָזְנֵי ה' צְבָאוֹת אִם יִכְפֹּר הָעוֹן הַזֶּה לְכֶם עַד תִּמְתּוּן'". וכל זה כשיהיה מחלל שם שמים ברצונו, כמו שנבאר.

וכמו שחילול השם הוא עוון גדול, כך קידוש השם הוא מצווה גדולה, וגומלים לו טובה הרבה מאוד, וכל איש מבני ישראל חייב בקידוש השם¹⁵. כמו שאמרו בספרא: "אֵינִי ה' אֱלֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם... לְהִיּוֹת לְכֶם לְאֱלֹהִים" (ויקרא כה, לח) - על מנת שתקדשו שמי ברבים! ואמרו בפרק "בן סורר ומורה" (סנהדרין עד, ב): "בעי מיניה מרבי אמי: בן נח מצווה על קדושת השם או לא?" שמע מיניה דבן ישראל לא צריך בעיא (=פשוט) דמצווה הוא על קדושת השם, דכתיב (ויקרא כב, לב): "וְנִקְדַּשְׁתִּי בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל!"¹⁶.

הערות - ילמד ענוים דרכו

ומצוות "ואהבת את ה' אלוהיך... ובכל נפשך". נמצא שהיא המצווה היסודית ביותר! ועיין בספר המצוות מ"ע ט שהרמב"ם כותב שמצווה זו היא המצווה העיקרית המבדילה בין חסידי אומות העולם לישראל. ואכן לא נתייחד אברהם משאר צדיקי אומות העולם אלא בהיותו קורא ומפרסם מציות ה' ויחודו, כדברי הרמב"ם בהל' עבודה זרה פרק א. וכן כתב במו"ג, ג, כז-כט שכל תכלית המצוות היא ביעור העבודה זרה וביסוס הדעות הנכונות באמונה בעולם.

15 כשנלמד בהמשך את הל' עבודה זרה שבמשנה תורה, נראה שהעניין המיוחד בעם ישראל הוא מה שהתחיל אברהם "לקרוא בשם ה'". ולכן, קידוש השם - פרסום אמונת הייחוד בגויים - הוא הבסיס של הישראליות, והוא הדבר הבסיסי המבדיל בין צדיק וחסידי מאומות העולם לבין הישראלי. וכן כתב הרמב"ם בהל' יסודי התורה בתחילת פרק ה: "כל בית ישראל מצוין על קידוש השם הגדול הזה". כלומר שלאחר שאדם עוסק בדיעת ה' וידיעת דרכיו ומתמלא באהבתו ויראתו, יש לו הכוח למסור את נפשו על קידוש שמו.

אך למרות החשיבות והחומרה שהרמב"ם רואה במצווה זו, אין זה גורם לו להחמיר על בני דורו שלא אזרו כוח לקיימה! וזה ישרותו ודיוקו של הרמב"ם. הרמב"ם יקבע בהמשך שמי שלא נהרג על קידוש השם באונס - אף על פי שחטא אינו נענש, אך אין זה נובע מזלזול במצוות קידוש השם, אלא מאיזון אמיתי בין הצדדים השונים של התורה וההלכה!

16 ספר המצוות לרמב"ם, מ"ע ט: "והמצווה התשיעית היא שציונו לקדש השם, והוא אמרו: 'ונקדשתי בתוך בני ישראל'. ועניין זאת המצווה אשר אנחנו מצווים לפרסם האמונה הזאת האמיתית בעולם ושלא נפחד בהיזק שום מוֹיֵק. ואף על פי שבא עלינו מכריח גובר, יבקש ממנו לכפור בו יתעלה, לא נשמע ממנו, אבל נמסור עצמנו למיתה ולא נתענה לחשוב שכפרנו ואף על פי שליבנו מאמין בו יתעלה. וזאת היא מצוות קדוש השם המצווים בה בני ישראל בכללם רוצה לומר מסירת נפשנו למות ביד האונס על אהבתו ית' ואמונת יחודו... ולשון ספרא: 'על מנת כך הוצאתי אתכם מארץ

מסלול 1: יום ה, ז' סיון
מסלול 2: יום א, י"ט סיון
מסלול 3: יום ב, י"ח סיון
מסלול 4: יום ג, י"ז סיון

שאלות מנחות:

- ✦ מהו המצב העיקרי שבו אנו מצויים להיהרג ולא לעבור?
- ✦ האם שלוש העברות החמורות שנאמר בהן "יהרג ולא יעבור" קשורות לקידוש השם?
- ✦ מדוע בשעת שמד צריך למסוד נפש אפילו בצנעה?
- ✦ מדוע כשהגוי מכוון להנאת עצמו תמיד יעבור ולא יהרג?
- ✦ הרמב"ם מבאר כאן שמצוות קידוש השם אינה שייכת רק לשעות השמד אלא גם בחיי היום-יום, כיצד?
- ✦ האם לדעתך הדברים שאמר החכם על מי שעבר על מצוות קידוש השם ולא נהרג על היחוד - היה אומר גם על חכם שלא התנהג כראוי וחילל את השם? מדוע? מה יצר הרמב"ם בהשוואה שעשה בין המקרים השונים של מצוות קידוש השם?
- ✦ מדוע לדעתך חשוב לרמב"ם להדגיש דווקא באיגרת זו שבאה לתת מקום לאנוסים, שמצוות קידוש השם היא מצווה גדולה?

הערות - ילמד ענויים דרכו

מצרים - על מנת שתקדשו שמי ברבים'. ובגמר סנהדרין אמרו: 'בן נח מצווה על קדושת השם או אינו מצווה? תא שמע: שבע מצוות נצטוו בני נח, ואם אתה אומר כן - תמניא הווי'. הנה כבר התבאר לך שהיא מכלל מספר המצוות שהם חובה לישראל ולקחו ראייה על מצוה זו מאמרו: 'ונקדשתי בתוך בני ישראל'."

מסלול 1: יום ה, יז סיון	מסלול 3: יום ב, יח סיון
מסלול 2: יום א, יט סיון	מסלול 4: יום ג, יז סיון